পাশ্চাত্যৰ ***ছান্দসিক*** পণ্ডিতসকলে প্ৰত্যেকেই নিজস্বভাৱে ছন্দৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰিছে। তাৰে কেইটিমান উল্লেখযোগ্য সংজ্ঞা হ'ল —

চন্দতি হৃষ্যতি এন দীপ্যতে যা তচ্ছন্দঃ

পাণিনিয়ে আগ বঢ়োৱা এই সংজ্ঞা মতে— "যিটো বস্তুৱে নচুৱাই তোলে, আনন্দৰ যোগান ধৰে আৰু পোহৰাই তোলে— সিয়েই ছন্দ।" এই কথাষাৰৰ সন্দৰ্ভত আদিকবি বাল্মিকীয়ে প্ৰথম শ্লোকটো ৰচনা কৰাৰ পাছত কৰা মন্তব্যটি মনত পেলাব পাৰি। প্ৰথম শ্লোকটি ৰচনা কৰি তেওঁ নিজেই আচৰিত হৈ "এয়া বাৰু মই কি ৰচনা কৰিলোঁ" বুলি প্ৰশ্ন কৰি পুনৰ নিজেই উত্তৰ দিছিল—

পাদবদ্ধোঽক্ষৰ সমস্তন্ত্রীলয় সমন্বিতঃ।
শোকার্তস্য প্রবৃত্তো মে শ্লোকো ভবতু নান্যথা।।

"শোকত আতুৰ হৈ পদবদ্ধ অক্ষৰ সমষ্টি আৰু বীণাৰ তাঁৰৰ কঁপনিত সমান গতিৰ লয় থকা এই বস্তুটো যে সৃষ্টি কৰিলোঁ— এয়া নিশ্চয় শ্লোক — অন্য একো নহয়।" অক্ষৰৰ সংখ্যা আৰু লয়ৰ স্পষ্ট ইংগিত দিয়া এই বক্তব্যই ছন্দৰ মূল উৎসৰো ইংগিত দিয়ে। বিভিন্ন অনুভূতিৰে অভিষিক্ত হৈ ছন্দই পাঠক-শ্রোতাৰ মনত আনন্দৰ পুলক জগাই তোলে। একে সুৰতে সুৰ মিলাই এজন পাশ্চাত্য ছান্দসিকে মন্তব্য কৰিছে— "দৰাচলতে ছন্দ কোনো কৃত্রিম ব্যৱস্থা নহয়; ই কাব্যিক অভিব্যক্তিৰ বাবে প্রাণৰ প্রয়োজনত ভিতৰৰ পৰা গঢ় লৈ উঠা এক জৈৱিক ৰীতি। ই বাহিৰৰ পৰা এনেয়ে জাপি দিয়া বস্তু নহয়— বৰং এক অনিবার্য ৰূপৰহে প্রকাশ।" (Meter, however, is not an artificial arrangement, but an organic scheme evolved from the vital inner necessities of poetic expression; it is not an arbitrary imposition, but an essential form.)

ছান্দসিকঃ যি জনে ছন্দৰ গঠন, উপাদান আদিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে।

আলোচনাখিনিৰ পৰা আমি কেইটিমান বিশেষ কথা গম পালোঁ — ছন্দ বাহিৰৰ পৰা জাপি দিয়া বস্তু নহয়; আনুভূতিক স্তৰত তাৰ অভিব্যঞ্জনা ***প্রতীতি*** নির্ভৰ; তাৰ নির্দিষ্ট এক সজ্জা থাকে; থাকে এক নির্দিষ্ট গতি, যি গতিয়ে ধ্বনিবোৰক তৰংগায়িত কৰি তোলে। সাধাৰণভাৱে ক'ব পাৰি কবিতাৰ উচ্চাৰণত ব্যৱহৃত শব্দধ্বনিয়ে আনুভূতিক স্তৰত যি অভিব্যঞ্জনাৰ সৃষ্টি কৰে সেয়াই ছন্দ। এই ক্ষেত্রত জার্মান দার্শনিক হেগেলৰ মন্তব্যটি অতিকে গুৰুত্বপূর্ণ— "কবিতাত অলংকাৰপূর্ণ আৰু চিত্রৰূপময় শব্দচয়নতকৈ ছন্দৰ প্রয়োজনীয়তা অধিক" (Meter is even more necessary than a figurative and picturesque diction.)। ছন্দৰ আলোচনাৰ ক্ষেত্রত আমি ইয়াৰ দুটি প্রধান উপাদানৰ বিষয়েও কিছু কথা আলোচনা কৰিব লাগিব। সেই দুটা হ'ল— ছন্দবন্ধ আৰু ছন্দস্পন্দ। তলত এই বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰা হ'ল।

প্রতীতিঃ বোধ, বিশ্বাস, পতিয়ন, প্রত্যয়, জ্ঞান আদি।

৫.৪ ছন্দস্পন্দ

কবিতাত ৰুচিসন্মতভাৱে কৰা ধ্বনি সমাবেশৰ প্রৱাহটোকেই ছন্দস্পন্দ (syllable)

মাত্রা নির্দিষ্ট হিচাপে ধৰা হয়। কিন্তু অসমীয়া ভাষাত লঘু বা গুৰু স্বৰ বুলি পৃথক পৃথকভাৱে ভাগ কৰা হোৱা নাই আৰু প্লুত স্বৰ অসমীয়াত অনুপস্থিত। অসমীয়াত হ্রস্ব-দীর্ঘৰো প্রভেদ নাই। সেয়ে মাত্রা সংস্থাপনৰ ৰীতিও পৃথক। মাত্র ছন্দৰ নিজস্ব প্রকৃতি অনুযায়ী বিভক্ত।

- **প্রস্বন ঃ** কোনো কোনো শব্দ উচ্চাৰণ কৰোঁতে শব্দটিৰ এটা অক্ষৰত কিছু জোৰ দি উচ্চাৰণ কৰিবলগীয়া হয়। এনেদৰে এটা অক্ষৰত জোৰ দি উচ্চাৰণ নকৰিলে গোটেই শব্দটো উচ্চাৰণ কৰা সম্ভৱ নহয়। শব্দ উচ্চাৰণ কৰোঁতে ধ্বনিবিশেষৰ ওপৰত এনেদৰে জোৰ দি কৰা উচ্চাৰণকে প্রস্বন বোলা হয়। বাক্য বা বাক্যাংশৰ এনেদৰে কৰা উচ্চাৰণৰ ভিত্তিত এক প্রকাৰৰ ছন্দ বৈচিত্র্যৰ সৃষ্টি হয়।

অসমীয়া ছন্দৰীতিত ইয়াৰ প্রভাৱ আছেনে নাই সেই সম্পর্কে বহু মতবিৰোধ বিদ্যমান। কাৰণ অসমীয়াত উচ্চাৰণৰ ধ্বনি তৰংগৰ উঠা-নমাৰ তাৰতম্য বৰ স্পষ্ট নহয়। তথাপিও ক'ব পাৰি ছন্দৰ বান্ধোনৰ ফালৰ পৰা ইয়াৰ প্রয়োজনীয়তা হওক-নহওক, কঁপনিৰ ফালৰ পৰা কিন্তু ইয়াৰ প্রয়োজনীয়তা আছে আৰু ই ছন্দস্পন্দৰ এক বিশিষ্ট উপাদান।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ 'ছন্দ' শব্দৰ অর্থ কি?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ ধ্বনি বা অক্ষৰ হ'ল উচ্চাৰণ কৰোঁতে প্রয়োজন হোৱা সময় — কথাষাৰ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ।

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ অসমীয়া ভাষাত মাত্রা নির্ণয় কৰা নির্দিষ্ট ধৰা বন্ধা নিয়ম আছেনে?

.....

৫.৫ ছন্দবন্ধ

ছন্দবন্ধ (Metre) মানে ধ্বনি-সামঞ্জস্য ৰক্ষা কৰি ধ্বনি-বিন্যস্ত কৰাৰ বিশিষ্ট নীতি। সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ হ'লে ছন্দবন্ধ মানে হ'ল ছন্দৰ অন্তর্ভুক্ত ধ্বনিসমূহৰ বান্ধোন সৃষ্টি কৰা ছন্দৰ গঢ়। ছন্দবন্ধ ছন্দৰ আকৃতি সম্পর্কীয় বিষয়। সেই বাবেই কোৱা হয় ছন্দবন্ধই ছন্দৰ কঁপনি সৃষ্টি কৰে। বাক্য মাধুর্যপূর্ণ কৰিবলৈ হ'লে ধ্বনি-সামঞ্জস্য থাকিব লাগে। ই হ'ল ৰচনাৰ এক বিশিষ্ট কৌশল বা প্রণালী।

সংগীতৰ ক্ষেত্রত তালৰ যি ধাৰণা, কবিতাৰ ক্ষেত্রত ছন্দবন্ধৰ ধাৰণা বহুদূৰ পর্যন্ত প্রায় একে। সংগীতৰ ক্ষেত্রত সময়ৰ খণ্ড ধৰি চলাৰ লগতে কিছুমান সমান বা অসমান অথচ নিৰূপিত ৰূপখণ্ডত বিভক্ত কৰা হয়। ইয়াকে তাল বোলা হয়। কবিতাৰ ক্ষেত্রত অনুৰূপ ছন্দস্পন্দৰ একোটা প্রদক্ষিণৰ নাম চৰণ। প্রধান পার্থক্যটি হ'ল সংগীতৰ সমান খণ্ডবোৰৰ ভিতৰত শেষৰটো অসমান

পূর্ণযতিও একে ঠাইতে পৰে। কিন্তু কেতিয়াবা অর্ধছেদ আৰু অর্ধযতি একেলগে নবহে, বিশেষকৈ অমিত্রাক্ষৰ ছন্দৰ ক্ষেত্রত। ওপৰৰ উদাহৰণটিত যত অর্দ্ধযতি বহিছে তাতে অর্দ্ধছেদ আৰু য'ত পূর্ণযতি বহিছে তাতে পূর্ণছেদ পৰিছে। বহু সময়ত ছেদ আৰু যতি একে যেন অনুভৱ হয় যদিও প্রকৃততে সেয়া নহয়। আগতেই কোৱা হৈছে যে অর্থ বা ভাব প্রসূত বিৰতিয়েই ছেদ আৰু অনুভূতিক পৰিচালিত কৰা এক নির্দিষ্ট বিন্যাসৰ বিৰতিয়েই হ'ল যতি। মূলতঃ ক'ব পাৰি যতি হ'ল ছন্দ বিশ্লেষণৰ মূল অৱলম্বন আৰু ছেদ হ'ল সহায়ক।

- **পর্ব আৰু পদ ঃ** আমি ইতিমধ্যে যতি আৰু ছেদ সম্পর্কে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিলোঁ। ইয়াৰ লঘুযতিৰে খণ্ডিত কৰা পদাশংকে পর্ব বোলা হয়। পর্ব কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰা হয়। উপযতি (ঃ) ৰে চিহ্নিত ধ্বনিপুঞ্জক 'অনুপর্ব' (পূর্বৰ উদাহৰণৰ 'এখুজি', 'দুখুজি', ইত্যাদি); সমান বিস্তৃতিৰ পর্ববোৰৰ ভিতৰত কোনোবাটোৰ বিস্তৃতি কম হ'লে সেই পর্বটোক 'অপূর্ণ পর্ব' বোলা হয়। আনহাতে সমান বিস্তৃতিৰ পর্ববোৰৰ কোনো কোনো পর্বৰ বিস্তৃতি বেছি হ'লে সেইবোৰক 'অতিপূর্ণ পর্ব' আৰু পর্ববোৰৰ বিস্তৃতি সমান হ'লে 'পূর্ণপর্ব' বোলে। আনহাতে কিছুমান পর্ব বিন্যাসত কেতিয়াবা পর্বগত যতি স্বীকাৰ কৰিবলৈ গ'লে কৃত্রিম উচ্চাৰণৰ সহায় ল'ব লগা হয়; কিন্তু এনে ক্ষেত্রত পর্বগত যতি উপেক্ষা কৰি দুটা পর্ব একেলগ কৰি এটা সম্পূর্ণ পদ হিচাপে গ্রহণ কৰা হয় আৰু ইয়াকে 'যুগ্মপর্ব' বোলে। উল্লেখযোগ্য যে মহেন্দ্র বৰাই অসমীয়া কবিতাৰ ছন্দত 'অপূর্ণ পর্ব' আৰু 'অতিপূর্ণ পর্ব'ৰ ব্যৱহাৰ ব্যতিক্রমতকৈ নিয়ম বুলিয়েই ক'ব পাৰি বুলি মন্তব্য কৰিছে। তেওঁৰ মতে অপূর্ণ পর্বত পূর্ণপর্বৰ দৰে যতি পৰা মাত্রাটি মৌনতাৰে পূৰাই লোৱা হয়। অপূর্ণ পর্বৰ পাছত পৰা পূর্ণযতিৰ মৌনতাই তাক সামৰি লয়। তেওঁ আকৌ মন্তব্য কৰিছে যে অসমীয়া কবিতাৰ ছন্দত পর্বৰ স্থান অদ্বিতীয় আৰু তাৎপর্যপূর্ণ।

ঠিক সেইদৰে অর্ধযতিৰ দ্বাৰা নিৰূপিত ধ্বনিৰ সমষ্টিটোকেই 'পদ' বোলা হয়। আগতে দি অহা উদাহৰণটিত 'এখুজি-দুখুজি কৰি'ৰ পাছত অর্ধযতি পৰিছে। অর্থাৎ এই ধ্বনি সমষ্টিয়েই হ'ল পদ। ছন্দৰ আটাইবোৰ পদ সম মাত্রা বা সম অক্ষৰ বিশিষ্ট হ'লে তাক 'সমবৃত্ত পদ' বোলা হয়। ঠিক সেইদৰে এটা ছন্দৰ যদি পদৰ মাত্রা বা অক্ষৰ অসমান কিন্তু প্রতিটো চৰণৰ মিল থাকে। তেনে পদক 'অসমবৃত্ত' আৰু আটাইকেইটা পর্ব অসমান হ'লে তাক 'বিষমবৃত্ত পদ' বোলা হয়। এক কথাত ক'ব পাৰি পদ পর্বৰেই যুগ্মৰূপ। এটা পদত কেইবাটাও পর্ব থাকিব পাৰে। সাধাৰণতে পদৰ বিভাগত অর্থক উপেক্ষা কৰা নহয় যদিও পুৰণি অসমীয়া কবিতাত অর্থক উপেক্ষা কৰিও পদৰ বিভাগ কৰা হৈছিল আৰু অসমীয়াছ কবিতাৰ ছন্দৰীতিত পর্বতকৈ পদৰ ভূমিকাহে বেছি তাৎপর্যপূর্ণ। সেই বাবে বহু সময়ত পর্ব আৰু পদৰ পার্থক্যও লোপ হৈ গৈছে।

- **চৰণ আৰু স্তৱক ঃ** পূর্ণযতিয়ে সমাপ্ত ঘটোৱা ছন্দৰ ভাগটিৰ নামেই 'চৰণ'। অর্থাৎ চৰণো হ'ল কেইবাটাও পর্বৰ সমষ্টি। কিন্তু পদৰ সৈতে ইয়াৰ পার্থক্য হ'ল— কেইবাটাও পদ লগ লাগি এটা চৰণ গঠন কৰে আৰু বহু সময়ত পদসমূহৰ বিভাগ সম দৈর্ঘ্যৰ নহ'বও পাৰে। এই

- চন্দতি হৃষ্যতি এন দীপ্যতে যা তচ্ছন্দঃ — *পাণিনি*
- পাদবদ্ধোঽক্ষৰ সমস্তন্ত্রীলয় সমন্বিতঃ।
  শোকার্তস্য প্রবৃত্তো মে শ্লোকো ভবতু নান্যথা।। — *বাল্মীকি*
- কবিতাত অলংকাৰপূর্ণ আৰু চিত্রৰূপময় শব্দচয়নতকৈ ছন্দৰ
  প্রয়োজনীয়তা অধিক — *হেগেল*

- ছন্দৰ প্রধান উপাদান দুটি। যথা — ছন্দবন্ধ আৰু ছন্দস্পন্দ। কবিতাত ৰুচিসন্মতভাৱে কৰা ধ্বনি সমাবেশৰ প্রবাহটোকেই ছন্দস্পন্দ (syllable) বোলা হয়। ছন্দস্পন্দৰ উপকৰণ কেইটা হ'ল— ধ্বনি বা অক্ষৰ, মাত্রা আৰু প্রস্বন। আমাৰ বাগ্‌যন্ত্রৰ এটা প্রয়াসত উচ্চাৰিত ধ্বনি সমষ্টিকেই ধ্বনি বা অক্ষৰ বুলি কোৱা হয়। অসমীয়া ভাষাত ধ্বনি দুই ধৰণে উচ্চাৰিত হয়— মুক্তধ্বনি আৰু ৰুদ্ধধ্বনি। এটা ধ্বনি উচ্চাৰণ কৰোঁতে প্রয়োজন হোৱা ন্যূনতম সময়খিনিকে মাত্রা (Measure) বা কলা (Mora) বুলি কোৱা হয়। আনহাতে কোনো কোনো শব্দ উচ্চাৰণ কৰোঁতে শব্দটিৰ এটা অক্ষৰত কিছু জোৰ দি উচ্চাৰণ কৰিবলগীয়া হয়। এনেদৰে এটা অক্ষৰত জোৰ দি উচ্চাৰণ নকৰিলে গোটেই শব্দটো উচ্চাৰণ কৰা সম্ভৱ নহয়। শব্দ উচ্চাৰণ কৰোঁতে ধ্বনি বিশেষৰ ওপৰত এনেদৰে জোৰ দি কৰা উচ্চাৰণকে প্রস্বন বোলা হয়।
- ছন্দবন্ধ মানে হ'ল ছন্দৰ অন্তর্ভুক্ত ধ্বনিসমূহৰ বান্ধোন সৃষ্টি কৰা ছন্দৰ গঢ়। ইয়াৰ উপাদানবোৰ হ'ল— যতি আৰু ছেদ, পর্ব আৰু পদ তথা চৰণ আৰু স্তৱক। সুনিয়ন্ত্রিত ধ্বনি প্রবাহৰ সাময়িক বিৰতিকে যতি বোলা হয়। দৈর্ঘ্য অনুসৰি যতি প্রধানতঃ চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে । যথা — পূর্ণযতি, অর্ধযতি, লঘুযতি আৰু উপযতি। ধ্বনি প্রবাহ অর্থ আৰু ভাবপ্রসূতভাৱে বিৰতি ল'লে সেয়া ছেদ হ'ব। ছেদৰো দুটা ভাগ আছে — অর্ধছেদ আৰু পূর্ণছেদ । লঘুযতিৰে খণ্ডিত কৰা পদাশংকে পর্ব বোলা হয়। পর্ব কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰা হয়। অর্ধযতিৰ দ্বাৰা নিৰূপিত ধ্বনিৰ সমষ্টিটোকেই 'পদ' বোলা হয়। পূর্ণযতিয়ে সমাপ্ত ঘটোৱা ছন্দৰ ভাগটিৰ নামেই 'চৰণ'। একাধিক চৰণৰ সুসংবদ্ধবিন্যাসকে 'স্তৱক' বুলি অভিহিত কৰা হয়।

৫.৭ অধিক জানিবলৈ

1) গোস্বামী, ত্রৈলোক্যনাথ (1999); *নন্দনতত্ত্ব ঃ প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্য;* ডিব্রুগড় ঃ বনলতা¼
2) ডেকা, ধর্ম্মসিংহ (2006); *ছন্দ আৰু অলংকাৰ;* গুৱাহাটী ঃ অসম বুক ডিপো।
3) বৰা, মহেন্দ্র (1997); *অসমীয়া ছন্দৰ শিল্পতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ ষ্টুডেণ্টচ্ ষ্টৰ্ব্চ্।
4) বৰা, মহেন্দ্র (1990); *অসমীয়া কবিতাৰ ছন্দ;* গুৱাহাটী ঃ জ্যোতি প্রকাশন।

প্ৰশ্ন ২ ঃ চমুটোকা লিখক —

(ক) মাত্ৰা

(খ) পদ আৰু পৰ্ব

(গ) চৰণ আৰু স্তৱক

গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ছন্দস্পন্দৰ কাম কি? বহলাই লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ছন্দৰ সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰি তাৰ উপাদানসমূহৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ কাব্যত ছন্দবন্ধৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে বিষয়ে বহলাই আলোচনা কৰক।

*** ***** ***